

A nyelvi fejlődés és a nyelvtörténeti kutatás néhány kérdéséhez¹

A Társadalmi Szemle 1951. februári füzetében a SZTÁLIN legújabb munkáit kommentáló cikkek egyikét, MOLNÁR ERIKÉ, a következő megjegyzéssel látjuk közölve: „Az előadást mint vitaanyagot közöljük” (142²). Ez a megjegyzés bátorít fel arra, hogy a további kutatások szempontjából nem kis jelentőségű kérdés margójára néhány jegyzetet tegyek.

MOLNÁR a nyelv és társadalom, pontosabban a nyelvi változás és társadalmi változás összefüggésének kérdéseit veti fel. Erről az összefüggésről SZTÁLIN megerősítő nyilatkozata alapján tudjuk, hogy van, sőt igen erős: „... a nyelvet és fejlődése törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népek történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója” (SzNyK. 238). De ezt az összefüggést igen nehéz és bonyolult feladat kimutatni, elsősorban azért, mert a nyelv sem az alap, sem a felépítmény kategóriájába nem tartozik (uo. 259). A feladatnak ez a bonyolultsága súlyosan tévútra vezette már MARRT és követőit is.

MOLNÁR a sztálini útmutatásokat a történettudomány felől vizsgálva, több ponton érinti a nyelvfelődés kérdését is. Lényegében arra az eredményre jut, hogy „A nyelvi minőségek tehát meghatározott gazdasági és társadalmi alapoknak felelnek meg. Ez nem jelenti azt, hogy robbanásszerűen jelennek meg, még ha az új alap fejlődését robbanásszerű jelenségek kísérik is... Azt sem jelenti, hogy az új nyelvi minőség az új gazdasági alap következményeként jelenik meg... Annyit jelent azonban, hogy bár magát a nyelvet, annak szerkezetét nem tekinthetjük egy bizonyos korszak vagy alap termékének, ugyanazon nyelv különböző minőségei mégis összefüggenek a társadalmi fejlődés meghatározott korszakaival, melyeket alapvetően a társadalom adott gazdasági alakzata határoz meg” (145). — Ez az eredmény azonban a nyelvtudomány számára néhány ponton nem látszik megnyugtatónak.

1. A társadalom szó kettős használata

A nyelvnek társadalmi jellegét vizsgálva SZTÁLIN a *társadalom* szót két külön értelemben használja. Jelöli vele: 1. az emberi társadalmat, az emberiséget általában; 2. egy-egy kor alapvető társadalmi egységét, társadalmi alapformációját. „A nyelv azoknak a társadalmi jelenségeknek sorába tartozik, amelyek mindig működtek, amióta társadalom van. A nyelv a társadalom

¹ A cikket 1951 májusában írtam, de akkor sajnálatos módon nem jelenhetett meg. Most változtatás nélkül közlöm.

² A forrásjelzés nélküli számok a TársSzle. idézett évfolyamának lapszámai.

keletkezésével együtt keletkezik és fejlődik. Elhal a társadalom elhalásával együtt. A társadalmon kívül nincs nyelv.” (SzNyK. 237—8). SZTÁLIN e mondataiban a *társadalom* szó nem értelmezhető másként, mint általános, az egész emberiségre: amióta társadalom, vagyis ember van. Így felel ez meg annak az engelsi tanításnak, amely szerint az ember, a társadalom és a nyelv együtt, egymással dialektikus kölcsönhatásban keletkezett a munka folyamatában: „... a munka kialakulása szükségképpen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjait szorosabban kapcsolja egymáshoz ... a kifejlődő emberek odajutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak” (TermDial. 50).

Viszont: „a nyelv mint az érintkezés eszköze, mindig egységes volt és marad a társadalom számára és közös a társadalom tagjai számára” (SzNyK. 237); „olyan nyelv nélkül, mely érthető a társadalom számára és közös annak tagjai számára, a társadalom megszűnik termelni, felbomlik és megszűnik mint társadalom létezni” (uo. 238): ezekben a részekben a *társadalom* szó csak *k o n k r é t a n* értelmezhető, 'egy adott fejlődési szakasz társadalmi alapegysége' értelmében.

Ha az első idézetben a *társadalom* szónak 'az adott fejlődési fok társadalmi alapegysége' jelentését tulajdonítjuk, a marrizmushoz jutunk vissza, amely minden társadalmi fejlődési fok nyelvét az előző megsemmisítésével és egy új nyelv keletkezésével származtatta. Ha viszont a társadalmat általánosan értelmezzük, szilárd igazságot kapunk.

Ha a második idézet-csoportban a *társadalom* szónak általános jelentést tulajdonítunk, olyan megállapításhoz jutunk, amely a legfelületesebb szemlélő számára is nyilvánvalóan helytelen. Soha az egész emberi társadalomnak közös és mindenki számára érthető, egységes nyelve még nem volt, s a kommunizmus kifejlett fokáig nem is lesz. Ha viszont a társadalmat itt konkrét értelmében vesszük, mint az adott fejlettségi fok alapformációját (pl. egy nemzet, egy törzs stb.), szilárd igazságot kapunk.

SZTÁLIN tehát valóban két külön jelentésben használja nyelvtudományi cikkeiben a *társadalom* szót. Látjuk, hogy e két értelem szét nem választása komoly nehézségeket, félreértéseket okozhat és helytelen eredményekhez juttathat bennünket. Mutatkozik ez MOLNÁR cikkében is, aki a szónak ezt a két jelentését nem választja szét, s így a következő, nem megnyugtató eredményre jut: „Ami a fejlődést illeti — mondja Sztálin elvtárs — ez a nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez vezetett (12. old.). S ezzel konkretizálja Sztálin elvtárs azt a tételét, hogy a nyelv a társadalom keletkezésével együtt keletkezik és fejlődik” (144). Ez azt jelentené, hogy a népekké szövetkező törzsek nyelve elhal a törzsi társadalommal, s a népi nyelv minőségileg új nyelv, mely nem folytatása a törzsi nyelveknek sem.

SZTÁLIN maga mutat rá, hogy a nyelvi fejlődésnek társadalmi formációkhoz való kötésével a *társadalom* szónak éppen nem ezt az általános értelmét, hanem a másik, speciális értelmét konkretizálja. Az idézet teljes formájában így hangzik: „Ami a további fejlődést illeti, a nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez — a nyelv, mint a társadalomban [értsd: az adott fejlettségi foknak megfelelő társadalmi alapformációban! — D. L.] élő emberek érintkezésének eszköze, a fejlődés minden szakaszában közös és egységes volt a társadalom [értsd: a kor társadalmi alapegysége! — D. L.] számára ...” (SzNyK. 229).

2. Az új nyelvi minőség kifejezés jelentése

Az új nyelvi minőségnek evolúciós, lassú úton való kialakulására mutatva rá SZTÁLIN ezt írja: „... az átmenet a nyelv egyik minőségéből egy másik minőségbe nem robbanás útján, nem a régi egy csapásra történő megsemmisítése és az új felépítése útján ment végbe, hanem az új minőségnek, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján” (SzNyK. 242). A nyelvészek tehát nincsenek magukra hagyatva annak megállapításakor, hogy az egyes nyelvi minőségeknek és a nyelv minőségi fejlődésének, mint fogalmaknak mi a nyelvészeti tartalma, — mint ahogy ezt MOLNÁR gondolja (145). SZTÁLIN világosan rámutat: az új minőség nem más, mint az új nyelvszerkezet. A nyelvszerkezet fogalmát pedig több helyen is konkretizálta: „... a nyelv nyelvtani rendszere és alapszókinése alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét” (SzNyK. 240). S rámutatott arra is, hogy a minőségi változás, tehát a nyelvszerkezet átalakulása 1. igen ritka; 2. igen lassú; 3. az alap megváltozásával össze nem függő jelenség: „nemcsak egyetlen alapnak és felépítménynek születése és megszűnése, de több alap és az azoknak megfelelő felépítmény születése és megszűnése sem vezet a történelemben egy adott nyelv megszűnésére, a nyelv szerkezetének megszűnésére és új nyelv születésére új szókinccsel, új nyelvtani rendszerrel” (uo. 226).

SZTÁLIN minőségi változásnak tehát csak a nyelv jellegében, a nyelvi szerkezetben végbemenő gyökeres változást tekinti, új nyelv kialakulását; ezt azonban „... nem ez vagy az az alap, nem a régi vagy az új alap hozza létre egy adott társadalmon belül, hanem századok folyamán a társadalom történetének és az alapok történetének egész menete” (uo. 225).

MOLNÁR a nyelv minőségi változásának, az új nyelvi minőségnek ezt a SZTÁLINNÁL teljesen egyértelmű kifejezését azonban két külön értelemben használja, s ezt a két különböző értelmet azonosítja. Új minőségnek nevezi ugyanis a törzsi nyelvet a nemzetséggel, a népit a törzsszel és a nemzetit a néppel szemben (144—5), s e változások minőségi voltát a nyelv minőségi változásával azonosítja. „A nyelvi minőségek tehát meghatározott gazdasági társadalmi alakzatoknak, tehát meghatározott alapoknak felelnek meg” (145) — itt a minőség egy kialakulóban levő, szerkezetében az előzőtől különböző, gyökeresen új nyelvre vonatkozik. A törzsi nyelvet a nemzetséggel szemben tehát MOLNÁR minőségileg újnak tartja, saját szavai szerint új nyelvi minőségnek, SZTÁLIN megvilágításában tulajdonképpen újonnan kialakult, szerkezetében gyökeresen megváltozott nyelvnek.

3. A nyelvben és a nyelvvel történő változások különbsége

SZTÁLIN maga is rámutat arra, hogy a nyelvfejlődés történetét vizsgálva figyelembe kell vennünk mindazokat a társadalmi és gazdasági, tehát a nyelv fejlődése szempontjából lényegében külső körülményeket, amelyek a nyelv alakulására befolyással lehettek. „A termelés további fejlődése, az osztályok megjelenése, az írás megjelenése, az állam létrejötte, amelynek az

igazgatás számára szüksége volt többé-kevésbé szabályozott írásbeliségre, a kereskedelem fejlődése, amelynek még inkább szüksége volt szabályozott írásbeliségre, a sajtó megjelenése, az irodalom fejlődése, mindez hatalmas változásokat idézett elő a nyelv fejlődésében. Ezalatt a törzsek és népek felaprózódtak és szétvándoroltak, keveredtek és kereszteződtek, de a továbbiak folyamán megjelentek a nemzeti nyelvek és államok, forradalmi változások mentek végbe, a régi társadalmi rendeket újak váltották fel. Mindez még több változást idézett elő a nyelvben és fejlődésében" (SzNyK. 241). — A külső körülményeknek, különösen a társadalmi viszonyok s így a társadalmi formáció megváltozásának tehát SZTÁLIN a nyelv fejlődése szempontjából komoly jelentőséget tulajdonít.

De vajon mindezek minőségi változást eredményeznek-e? „Mélységes tévedés azonban azt gondolni, hogy a nyelv fejlődése éppúgy folyt le, mint a felépítmény fejlődése: a létező megsemmisítése és az új felépítése útján" (uo. 241). Mindezek tehát nem szükségszerűen eredményeznek minőségi változást; a nyelvfőződés általános módja a meglévőnek fokozatos és folyamatos bővülése. — S amit itt a továbbiakban SZTÁLIN a minőségi változás fokozatos voltáról mond, az a minőségi változásnak csak lefolyására vonatkozik, nem pedig szükségszerű voltára.

Az alap s az ehhez tartozó társadalmi formáció megváltozása, pl. a népnek nemzetté fejlődése, illetőleg a népeknek nemzetté koncentrálódása, igen fontos változás a nyelvre nézve. A népek nyelvei addig önállóak voltak, bár — származásuk folytán — egymáshoz hasonlóak, egymással rokonok; a nemzeti nyelv kialakulása megszünteti önállóságukat s a kialakuló nemzeti irodalmi nyelvnek, illetőleg köznyelvnek rendeli őket alá. „Ami az ilyen nyelvek többi nyelvjárását illeti, ezek elvesztik önálló létüket, beolvadnak ezekbe a nyelvekbe és eltűnnek bennük" (SzNyK. 332). A nemzeti nyelv kialakulása tehát valóban igen fontos változás a nyelvre nézve; de ez a változás nem a nyelvben történik, hanem a nyelvvel. A nyelv nemhogy minőségi változást, vagyis gyökeres szerkezetbeli átalakulást nem szenved ez által; hanem maradhat jellegeiben, szerkezetében akár teljesen változatlan is. A nyelvnek nemzetivé válása és a nyelvjárások lassú beolvadása természetesen idővel hozhat létre komoly változásokat a nyelv jellegeiben, szerkezetében is; de maga a nemzetivé válás még nem jelent ilyen irányú változást, legfeljebb csak a lehetőségét teremti meg ennek.

Minőségi változásnak tehát SZTÁLIN azt nevezi, ha a nyelvben történik; MOLNÁR viszont azt, ha a nyelvvel történik ilyen. Tovább menve: MOLNÁR kimondatlanul arra is gondol, hogy e kettő azonos; szerinte tehát ha a nyelvvel komoly változás történt, akkor ez szükségszerűen ugyanúgy mutatkozik a nyelvben is.

4. A nyelvi változás alapvető oka és az ok érvényesülését befolyásoló körülmények

A nyelvi változás okát vizsgálva SZTÁLIN két külön szektorra bontja a nyelvet, s a kettőre külön-külön törvényeket állapít meg. „... a nyelv, különösen szótári szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van. Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szótárának kiegészítését olyan új szavakkal és kifejezésekkel, amelyek szükségesek azok munkájához.

És a nyelv, amely közvetlenül tükrözi ezeket a szükségleteket, új szavakkal egészíti ki szótárát, tökéletesíti nyelvtani rendszerét” (SzNyK. 228). — Az egyik ok tehát közvetlenül a termelés és a kultúra fejlődése, ennek hatása elsősorban a szókészlet bővülésén mutatkozik. Ez a nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolatának közvetlenebbül megfogható szektora.

A nyelvtani rendszer fejlődésének okaként SZTÁLIN a fentiek mellett többször is említi a nyelvnek sajátos, belső törvényszerűségeit (pl. SzNyK. 244). S a vita során többen is rámutatnak arra: mennyire vulgármarxista gondolat a nyelvfejlődés minden egyes apróságát a gazdasági és társadalmi fejlődés részlettényeivel kapcsolni össze, a nyelv fejlődése belső törvényszerűségeinek figyelembevétele helyett (pl. uo. 200).

A nyelv szerkezeti változásainak oka tehát a társadalom fejlődése a l t a - l á b a n ; a szerkezeti változások m ó d j á t azonban a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségei, a nyelvben adott tendenciák szabják meg. E tendenciák különböző, gyakran egymással ellentétes irányúak; harcuk a nyelvi fejlődés hatalmas mozgatója. A nyelvvel történő olyan külső események, mint pl. a nyelv szétesése a népi korszakban, vagy a nyelv koncentrációja a nemzeti fokon: ez nem m a g a a nyelvi fejlődés, mégcsak nem is alapvető o k a a változásnak, s annak jellegét, irányát sem szabja meg. De komoly h a t á s a lehet egy szempontból: abban a kérdésben, hogy a nyelvben levő és működő tendenciák, a nyelv fejlődésének belső törvényei közül melyik milyen arányban érvényesül vagy szorul vissza, fejlődik ki vagy hal el. A társadalmi formáció megváltozásával járó események e szempontból valóban k o r s z a k a l k o t ó tényezők a nyelv életében; de korszakalkotó voltak n e m tekinthető m i n ő s é g i változásnak, mert sem bekövetkezésükkor, sem későbbi hatásukban nem vezetnek a nyelvi szerkezet gyökeres átfőrmálódására. (Az egészre l. AVANYESZOV: NyIK. II/2, 41; DEME: MNy. XLVI, 219.)

5. A nyelvi differenciálódás és integrálódás kérdése

SZTÁLIN alapvető nyelvtudományi megnyilatkozásaiban az alcíműl írt két kifejezést nem használja, hozzá hasonló orosz megfelelőiket is mindössze egyszer, akkor is idézőjelbe téve; a török megszállás alatt — írja — „a balkáni nyelvek szókészlete komoly változásokon ment át, sok török szót és kifejezést fogadtak be, voltak »egyesülések« is »szétválások« is, de a balkáni nyelvek mindezt elviselték és túléltek”¹ (SzNyK. 241). Az idézőjel, de maga a szövegösszefüggés is arra utal, hogy SZTÁLIN a két kifejezést a velük általában jelölni szokott jelenségek meghatározására nem tartja szerencsésnek.

Mit jelentene a n y e l v i differenciálódás? Ilyen lehet például az az eset, „amikor egy olyan nép egységes nyelve, amely a fejlődés szükséges gazdasági feltételeinek hiánya következtében még nem vált nemzetté, tönkremegy annak következtében, hogy ez a nép államilag széthullik, a helyi nyelvjárások azonban, melyek még nem őrlődtek fel az egységes nyelvben, felvirulnak és alapot adnak egyes önálló nyelvek kialakulásához. Lehetséges, hogy ez történt például az egységes mongol nyelv esetében” (uo. 332—3). A differenciálódás tehát nyelvi vonatkozásban egy eredetileg egységes nemzeti, törzsi, népi vagy — legalább elvileg — nemzeti nyelvnek szétesése és a részeknek lassanként önálló nyelvvé való fejlődése.

¹ A SzNyK.-ben rosszul fordított szöveget az eredeti alapján én javítottam.

Mit jelent a nyelv *integrálódás*? Vajon az az eset lenne így nevezhető, amikor — mint ezt MARX-tól olvassuk — „a dialektusok egységes nemzeti nyelvvé koncentrálódnak a gazdasági és politikai koncentrálódás következtében” (id. SzNyK. 231)? De nyelvi szempontból ez integráció-e? A nyelvjárások itt egyenrangú felekként keverednek-e, egymáshoz hasonulnak-e, közösen alakítanak-e ki egy olyan új nyelvi szerkezetet, amelyik egyiknek sem folytatása? SZTÁLIN szerint nem. „Az egységes nemzeti nyelvnek, mint magasabbrendű formának . . . a dialektusok, mint alacsonyabb formák alá vannak rendelve” (uo. 231). És mi ezeknek a dialektusoknak a sorsa? „Ami az ilyen nyelvek többi nyelvjárását illeti, ezek elvesztik önálló létüket, beolvadnak ezekbe a nyelvekbe és eltűnnek bennük” (uo. 332). — Lehet-e tehát rokon nyelvek vagy nyelvjárások egybeolvadása esetén nyelvi vonatkozásban integrációról beszélni? Nem lehet, mert az újonnan fejlődő nyelvet nem az a nyelvjárások kompromisszumos összege, hanem az egyiknek, az uralomra jutottnak egyenes folytatója, mely a többi összetevőt elnyeli, beolvasztja, még esetleg felszívott elemeiket sem egyenrangúakként kezelve. Nem beszélhetünk itt másról, mint — MARX nyomán — koncentrálódásról.

Vajon két nem rokon nyelv egybeolvadása nyelvi szempontból integráció-e? Integráció lenne akkor, ha a kettőből egy minőségileg új harmadik keletkeznék. De tudjuk, hogy nem ez történik: „a kereszteződés nem valamely új, harmadik nyelvet eredményez, hanem megőrzi az egyik nyelvet, megőrzi annak nyelvtani rendszerét és alapszókincsét, s lehetővé teszi számára, hogy saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődjék” (SzNyK. 244). SZTÁLIN ennek bizonyítására az orosz nyelv példáját említi, amelybe sok kisebb nyelv olvadt bele, de a beolvadások egyike sem eredményezett „kereszteződést” vagy „integrációt” nyelvi vonatkozásban: sohasem valami új harmadik lett az eredmény, hanem minden esetben a minőségileg változatlan orosz nyelv fejlődött tovább. — A nem rokon nyelvek esetében sem beszélhetünk tehát integrációról nyelvi értelemben, csak az egyiknek beolvadásáról és megsemmisüléséről, s a másik győzelméről és minőségileg változatlan formájában való továbbfejlődéséről.

Szétválást és önálló nyelvekké fejlődést látunk a szláv nyelvek esetében, ahol egy bizonyos, évszázadokkal ezelőtt egységes nyelv talaján ma külön nemzeti nyelvek virágoztak fel. Ilyen folyamat eredményei a ma önálló nemzeti nyelvekként élő finnugor nyelvek. Nyelvileg történt differenciálódás tehát gyakran kimutatható a fejlődés során; sőt, mondhatjuk, hogy a ma ismert nyelvek keletkezésének történetében általában mindenütt található olyan mozzanatok, amelyek csak differenciálódás feltevésével érthetők meg.

A közeli rokon, tehát differenciálódással keletkezett önálló nyelveknek egy nyelvvé való koncentrálódása szintén gyakori folyamat. Ily módon alakult ki minden olyan nemzeti nyelv, amely helyzetükben egymástól független helyi nyelvjárásokat, vagy népi nyelveket olvasztott egybe. Így alakulhattak ki a rokon származású és rokon nyelvű nemzetségeket magukba olvasztó törzsek, illetőleg törzsi nyelvek is.

A nem rokon nyelvek küzdelmére s e küzdelem kimenetelére is sok példa van. Legismertebb s legjobb az úgynevezett újlatin nyelveké. A Pireneusoktól a Balkán félszigetig önálló törzsekként, illetőleg népekként, önálló törzsi, illetőleg népi nyelvüket beszélve éltek — csak példákat említve — ibérek, ligurok, kelták, gallok, rétek, etruszkok, dákok, géták, illírek, venétek, trákok stb. Mi lett ezeknek az önálló nyelvével? Szemünk előtt olvadt be, illetőleg

halt el mindegyik, helyet adva a győztes vulgár-latinnak. S az új nyelvek vajon integráció eredményeként jöttek-e létre? Nyelvi értelemben semmi esetre sem, hiszen mindegyik új nyelv a vulgár-latinnak alapszókincsét és nyelvtani rendszerét őrizte meg és fejlesztette tovább. Az újlatin nyelvek közt ma fennálló különbségek nem az akkori „integrációk”, hanem az azóta bekövetkezett gazdasági és politikai szétesés, majd az egyes nemzeteken belüli koncentráció és a nemzetek közti eltávolodás hatására történt külön-külön fejlődések eredményei.

A nyelvben történt differenciálódásról, vagyis egy egységes nyelv szét-eséséről és több önálló nyelvre való szakadásáról tehát nyugodtan beszélhetünk; nyelvi integrálódásról, vagyis több önálló nyelv egybeolvadásáról azonban nem, mert ilyenkor minden esetben az egyik nyelvnek lényegében változatlan továbbfejlődéséről és a többinek lassú elhalásáról van szó.

6. A differenciálódás és integrálódás a történelmi fejlődésben

Történelmi értelemben — bár e kérdésben nem vagyok illetékes — azt hiszem, nyugodtan beszélhetünk differenciálódásról is, integrálódásról is. Differenciálódás például a nemzetségek kirajzása, vagyis több nemzetségre való bomlásuk; differenciálódás a törzsek szétbomlása több önálló törzsré (vö. ENGELS, A család, a magántulajdon, és az állam eredete 98). Integrálódásra gondol viszont ENGELS, amikor a német törzseknek népekké való szerveződéséről beszél (uo. 147). Nevezhetjük integrálódásnak a nem rokon nemzetségek vagy törzsek egybeolvadását is: népileg ilyenkor jöhet létre a két összetevőtől minőségileg eltérő új. Így integrálódtak a *populus romanus* szal, a római néppel a fent említett nem rokon törzsek és népek.

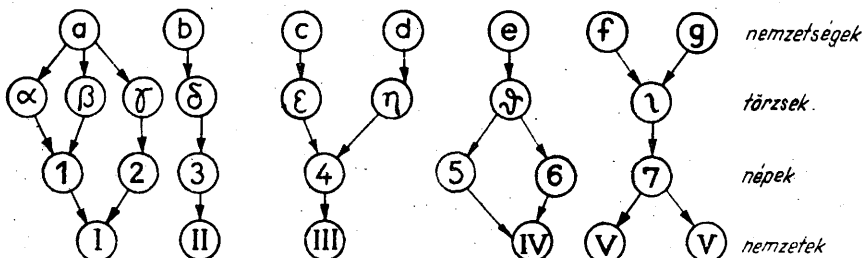
A történelmi fejlődés alapvonalának — ismét le kell azonban szögezmem illetéktelenségemet — az integráció látszik. A nemzetségek korában sok apró önálló társadalmat látunk; a nemzetek korában ezeknél lényegesen kevesebbet és lényegesen, a természetes szaporodással magyarázható mennyiségnél is nagyobbakat. A gyarapodásnak szaporodással nem magyarázható része nyilvánvalóan a kihalt nyelvű és elvesztett önállóságú beolvadt egységek javára írandó. Ilyesféle példa a magyarban a kunok és besenyők beolvadása: népileg nyomot hagyva beolvadtak, integrálódtak, — úgy azonban, hogy nyelvük a magyar nyelvben semmi lényeges nyomot nem hagyott, egyszerűen kihalt.

Az tehát, hogy történelmi, etnikai értelemben beszélhetünk integrálódásról, mint a fejlődés alapvető tendenciájáról, egyáltalában nem jelenti azt, hogy nyelvi értelemben is hasonló a helyzet. Nem beszélhetünk nyelvi integrációról, mint alapvető fejlődési tendenciáról még az egész emberiség nyelvi fejlődése terén sem, mint MOLNÁR gondolja (148). Az ugyanis, hogy „a kezdeti nyelvi sokféleség fokozatosan csökken, végül pedig nyelvi egységbe megy át” (147), nem mutat integrációra nyelvi értelemben; egyszerűen csak azt mutatja, hogy az önálló társadalmi alapegységek fogytával az önálló nyelvek száma erősen csökkent, vagyis sok önálló nyelv kihalt, és az azt beszélők nyelvet cseréltek, más nyelvű társadalomba olvadtak bele. — Arra, hogy nyelvi értelemben vett integráció eddig nem volt, csak a szocializmus teljes győzelme és világméretű megerősödése után lehet először, SZTÁLIN egyébként élesen rámutat HOLOPOVNAK adott válaszában (SzNyK. 340).

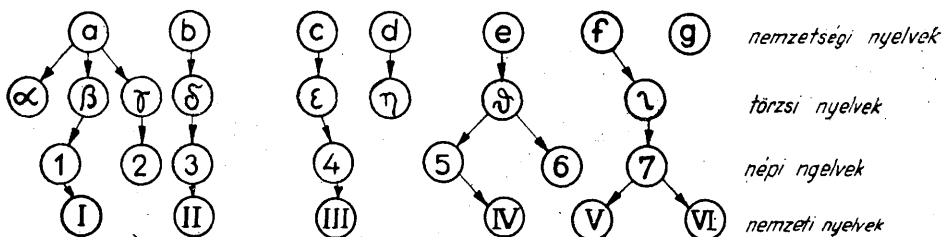
A történelmi-társadalmi és a nyelvi fejlődés közti lényeges különbséget próbáljuk meg az alábbi, elnagyolt séma segítségével megvilágítani.

A történelmi-társadalmi fejlődés vonala eszerint többféle lehet. A nemzetség bomolhat több nemzetségre úgy, hogy azok később egy törzsbe egyesülnek: ilyenkor lényegében a nemzetség maga fejlődött a megfelelő történelmi úton törzssé ($\delta, \varepsilon, \eta, \vartheta$). Megtörténhet azonban az is, hogy az egy nemzetségből kirajzó új nemzetségek nem mind egyesülnek egy törzsbe, hanem több önálló törzset hoznak létre (a, β, γ). S végül keletkezhetik a törzs

a/ a társadalmi fejlődés:

b/ az ezt kísérő nyelvi fejlődés:

két vagy több nem rokon nemzetség beolvastásával is (ι). — A néppé válás ugyanígy lefolyhat egyenes vonalúan (2, 3, 7), rokon törzsek egyesülésével (1), vagy nem rokon törzsek egyesülésével (4). A nemzetek kifejlődése népekből ugyancsak lehet egyenes vonalú, egyetlen népnek nemzetté koncentrációja (II, III), lehet szétbomlásos (V, VI), és lehet több rokon nép egyesítése is (I, IV). A nem rokon népeknek nemzetté való egyesülése — ha egyáltalán van ilyen — a nemzet kialakulásának semmi esetre sem tipikus formája. — Ami tehát a történelmi-társadalmi fejlődést illeti, abban vannak integrációk is, differenciációk is; az alapvető fejlődésvonal azonban a nagyobb egységekbe való tömörülés, vagyis az integráció.

A fenti történelmi sémának nyelvi vetülete eltér a történelmi-társadalmi fejlődés képétől. Szétbomlás és önállósulás itt is lehetséges ($a, \beta, \gamma; 5, 6; V, VI$) a fejlődés bármely fokán; integrálódásról azonban nem beszélhetünk. Akár rokon, akár nem rokon nyelvek egyesülnek ugyanis, az eredmény mindig valamelyik nyelvnek lényegében, tehát alapszókinésében és nyelvtani

rendszerében változatlan folytatódása, továbbfejlődése a maga belső törvényei szerint. A kevesbedést tehát itt nem integrációk magyarázzák, hanem nyelvek kihalása a fejlődés bármely fokán ($g; a, \eta; 2, 6$). S mivel az egyenes vonalú fejlődésnek elvileg lehetséges esetére kevés példa akad, nyugodtan mondhatjuk: a nyelvfejlődésnek alapvető tendenciája, fő iránya a differenciálódás. A bemutatott séma igazolja, hogy ez a történelemnek integráció formájában megmutatkozó fő tendenciájával nem áll ellentétben; nem szükségyszerűen vezet az ősnyelv és a monogenezis elméletéhez, mint ezt MOLNÁR gondolja (147); még annak feltevését sem hozza szükségyszerűen magával, hogy „az őskort a nyelvi egyszerűség jellemezte, míg a mai kort a nyelvi sokféleség jellemzi” (147).

7. Néhány következtetés

SZTÁLIN cikkei hatalmas ösztönzés mellett igen kézzelfogható segítséget is adnak a nyelvtudomány kutatóinak. Bizonyos kérdésekben ezt kifejtve, részletes útmutatások formájában találjuk meg; más kérdésekben kifejtetlenül, egy-egy megjegyzésben utalva csak arra, hogy a kérdés megoldása merre keresendő.

Az a kérdés, hogy a nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolata hol fogható meg, lényegében ez utóbbi csoportba, a kifejtetlen kérdések közé tartozik. Ezért fokozottan kell vigyáznunk arra, hogy a kapott utalások, megjegyzések értelmezésében helyesen járjunk el. Egyetlen helytelen értelmezésünk sok további téves tétel szülőjévé, alapjává válhatik.

MOLNÁRnak az a tétele, hogy a „nyelvi minőségek tehát meghatározott gazdasági-társadalmi alakzatoknak, tehát meghatározott alapoknak felelnek meg” (145), a *társadalom és a nyelvi minőség* kifejezéseknek tartalmi tisztázatlanságára épül, s lényegében azt jelenti, hogy a nyelv felépítmény. — Ugyanezt jelenti az is, ha SZTÁLINnak azt a tételét, hogy „a nyelv a társadalom keletkezésével és fejlődésével együtt keletkezik és fejlődik” a nemzeti, törzsi, népi és nemzeti nyelvek említésében látjuk konkretizálva (144). — A nyelv felépítményszerűségének elismerését jelentené az is, ha pl. a népi nyelvnek nemzetivé fejlődését (145) vagy a törzsi nyelvnek népivé fejlődését (146) új nyelvi minőség kifejlődésének tartjuk (145). Az új nyelvi minőség ugyanis a nyelvben történő döntő átalakulás terméke; a törzsi nyelvnek népivé való fejlődése viszont csak a nyelvvel történt változás. Az első nyelvet szerkezetében, jellegében érinti; az utóbbi csak formájában (SZTÁLIN kifejezése, SzNyK. 231), az egyes változatokat funkcionális helyzetükben (vö. DEME: i. h. 222).

A társadalmi formáció megváltozása és a nyelvnek formájában így előállott változása tehát nem maga a nyelvi változás, még csak nem is oka ennek. A nyelvi változás oka: a termelésnek, az emberi gondolkodásnak, a társadalomnak fejlődése általában. A változás irányát és mikéntjét a nyelv belső törvényszerűségei, tendenciái szabályozzák. A nyelvnek formájában történő változása a nyelv fejlődését annyiban befolyásolja — és ez sem megvetendő szerep —, hogy e tendenciák érvényesülési lehetőségeinek keretét és harcuknak irányt szab.

Az integráció nyelvi síkon lényegében a kereszteződést, vagyis két összetevőből egy minőségileg új harmadik kialakulását jelentené. Ilyen azonban eddigi fejlődésünk történetében nincsen. Az integráció tehát nemcsak

hogy fővonala nem lehet a nyelvi fejlődésnek (147), hanem még mellékes motívuma sem. Ami annak látszik, az vagy rokon nyelvek koncentrációja, vagy nem rokon nyelveknek egy másikba való nyomtalan beolvadása, tehát lényegében kihalása.

Differenciálódásról azonban nyugodtan beszélhetünk nyelvi téren, sőt a valóságtól való eltérés veszélye nélkül tekinthetjük ezt a nyelvfejlődés fő irányvonalának. Ez nem jelenti azt, hogy ezt a jelenséget tartjuk a nyelvi változás okának, mint MOLNÁR gondolja (147), és azt sem, hogy az ősnyelv-elmélet hívei lennénk (vö. SZTÁLIN, SzNyK. 247). A differenciálódás elismerése nem „vulgáris evolúciós elmélet” (147); és ha logikusan keresztül-víve azt eredményezi, hogy a magyar nyelvet minőségileg változatlanak kell tartanunk az ugor ősnyelvből való differenciálódása óta (147), ez csak annak elismerését jelenti, hogy nyelvünk nyelvtani rendszere és alapszóincse a fejlődés során bővült és gazdagodott ugyan, de nem semmisült meg és nem cserélődött ki újjal (vö. SZTÁLIN, SzNyK. 241).

*

A nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolata a szókészlet bővülése területén világos: a társadalmi fejlődés eredményeként születő új tárgyak és fogalmak kifejezésére a nyelvben kényszerűen új szavak keletkeznek.

Ami pedig a nyelv nyelvtani rendszerének módosulásait illeti, a nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolata ott nagyjából abban áll, hogy a társadalom általános fejlődése általánosságban szükségessé teszi a nyelv fejlődését; a társadalom konkrét fejlődési szakaszai pedig a nyelvnek e szükségyszerű fejlődéséhez más-más módon nyújtanak lehetőséget, keretet, esetleg szabnak korlátokat.¹

DEME LÁSZLÓ

¹ E gondolatokat később bővebben is kifejtettem: NyK. LIV, 10; és a III. országos nyelvészkongresszuson.